

Іван Дерейко
(Київ)

УКРАЇНСЬКІ ДОПОМІЖНІ ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ НІМЕЧЧИНИ У КИЄВІ В 1941 – 1943 рр.: СТРУКТУРА, ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ДІЯЛЬНІСТЬ

Dereiko I. Ukrainian units of German Armed Forces in Kyiv in 1941-1943: structure, quantity, activities.

The article describes the history of appearing and functioning of Ukrainian units of German Police, SD and Wehrmacht in Kyiv under occupation. These units made a largest part of armed forces around the city. They were carrying main weight in performing guard and police functions in the region, supporting occupation regime, which couldn't do it by itself because of lack of personnel. Structure, armaments, subordination and activities of Ukrainian units, those completing and supplying principles, motivation of regular volunteers are also studied. Units' operating outside of Kyiv in the last period of war and those soldiers' postwar fate is overviewed.

19 вересня 1941 р. німецькі війська вступили в Київ. На цей час структура окупаційної адміністрації країни – Райхскомісаріату “Україна” – вже була офіційно затверджена декретом Гітлера від 20 серпня 1941 р. В декреті визначались майбутні кордони і адміністративний поділ РКУ, були обумовлені сфери діяльності присутніх тут інституцій Райху. А 28-29 серпня тилові установи вермахту передали під владу адміністрації Еріха Коха перші українські землі. Своєю штаб-квартирою, і одночасно столицею РКУ, Кох обрав місто Рівне. Такий вибір був продиктований тим, що штаб потрібно було розмістити негайно, при чому так, щоб він знаходився на важливій транспортній артерії – старому Брест-Литовському шосе, яке сполучає два великі транспортні вузли країни – Київ і Львів. Окупаційна адміністрація повинна була перебувати в порівняно невеликому і спокійному містечку. Враховуючи

серію вибухів і пожеж на Хрещатику у вересні-листопаді 1941 р., остання думка виявилася доволі слушною. Тому саме у Рівному розмістилися основні владні інституції Райхскомісаріату – штаб самого Коха, німецький суд, Центральний Емісійний банк України, штаб головного інтендантства і господарче управління групи армій “Південь”, штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні тощо.

Києву офіційно було відведено лише роль центру одного з шести Генеральних Округів (Generalbezirke), на які поділявся РКУ. Але реально його значення, як великого міста із розвинутою інфраструктурою і центрального транспортного вузла України, було набагато більшим. Для вермахту “Київ представляв собою важливий стратегічний центр, в якому здійснювалось перегрупування частин, що прибули з Польщі та Румунії, і підготовка їх до наступу в напрямку Кавказу і Каспійського моря”¹ (особливо у 1942–1943 рр., коли зона найбільшої бойової активності вермахту змістилась на південь). В столиці УРСР розташували і центр відправки до Німеччини мобілізованого на роботи місцевого населення. Зручне розташування міста дозволяло використовувати його, як базу для маневру силами у протипартизанській боротьбі як в межах України, так і на території сусідньої Білорусі. Саме тому Київ став одним із центрів формування допоміжних частин із місцевого українського населення і військовополонених.

На початку радянсько-німецької війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань². Про це сам Гітлер на нараді вищого політичного керівництва Райху 16 липня 1941 р.: “Навіть якщо спочатку може здатися легким залучення будь-яких чужих, підкорених народів до військової допомоги – все це невірно!.. Тільки німцю дозволено носити зброю, а не слов’янину, не чеху, не козаку і не українцю!”³. Проте практика доводила своє – мобілізаційні резерви Німеччини і її союзників не йшли ні в яке порівняння з країнами Антигітлерівської коаліції, а необхідність залучення місцевого населення принаймні до поліційних формувань в окупованих зонах, не викликало сумніву навіть у найфанатичніших нацистів із функціонерів НСДАП, які власне і займали керівні посади в окупаційній адміністрації. Весь апарат РКУ в момент свого найбільшого розвитку на січень 1943 р. складав всього 25 тисяч осіб – при 17 мільйонах місцевого населення, що перебувало в зоні управління цивільної адміністрації⁴.

Ситуація була вкрай нестабільною, а, внаслідок відверто злочинних цілей і методів діяльності, ще й погіршувалась з кожним днем. В результаті, вже на листопад-грудень 1941 р. перед каральними інституціями РКУ постала проблема заповнення нестачі резервів представ-

никами місцевого населення – навіть проти волі фюрера і попри допомогу у здійсненні окупаційної політики з боку вермахту – наданням підрозділів фельджандармерії, кількох охоронних дивізій (№№ 444, 213, 454, потім ще 403) і полків (№№ 4, 46, 57)⁵ та військ союзників (угорців і словаків). Разом з тим, загострювалася проблема відносин з українськими формуваннями, які виникали без участі німців – створеними обома відгалуженнями ОУН органами “народної міліції” чи поліції, які, на перший погляд, ворожими до окупантів не були, але після подій 30 червня 1941 р. у Львові, не могли вважатися і лояльними.

Безпосередньо в Києві перші поліційні установи були створені представниками ОУН-М, які приїхали сюди вже 21 вересня 1941 р. з Житомира в групі 18 “козаків” Богдана Коника. Через два дні їм на допомогу прибула ще “Козацька сотня” поручника Івана Кедюлига, яка розмістилась на Подолі, по вулиці Покровській, 4. А 29 вересня без будь-якої участі окупантів почав свою роботу штаб, т. зв. Команда Української поліції м. Києва під керівництвом поручника Андрія Орлика⁶. Саме в цей час до міста прибуває і т. зв. Буковинський Курінь, організований провідником ОУН-М Буковини Петром Войновським (“Василь”), і займає будівлю НКВС на Короленка, 15⁷. Таким чином, чисельність, по суті, невідконтрольних нацистам українських воєнізованих формувань в столиці сягнула півтори тисячі осіб. Командування вермахту жодних перешкод у цьому не робило, скоріше навпаки, військові були задоволені з того, що їх позбавляють необхідності облаштовувати все своїми силами. Але з точки зору окупаційної адміністрації такий стан речей був неприйнятним.

29 жовтня 1941 р., з прибуттям до міста команди німецької охоронної поліції (Schutzpolizei, далі – за німецьким скороченням – шупо) і СД, будь-які спроби націоналістів до самоврядування припинились. 6 листопада 1941 р. нарешті надійшов наказ Райхсфюрера СС і Шефа німецької поліції Г. Гімmlера (далі – РФ СС), який визначав цілі і методи формування місцевої міліції в “Східних областях”. Українські формування отримали назву “Schutzmannschaft” (скор. – шума), тобто “охоронні підрозділи”, і були підпорядкована німецькій поліції порядку (Ordnungspolizei, скор. – орпо) і шупо. У відповідності з цим наказом Команду Української поліції перейменовано у Штаб Української охоронної поліції (УОП), змінено його командування (комендантом УОП стає курінний Григорій Захвалінський). Українці продовжили розвивати організацію поліції – місто було розбите на дванадцять районів, в яких влаштовано станиці УОП, сформовано Водну поліцію, організовано відновлювальні роботи. Було створено пожежну охорону (Feuerschutzmannschaft) для боротьби з поширенням пожежі на підірва-

ному радянськими диверсантами Хрещатику⁸. Проте побутові умови, в яких жили працівники УОП, були дуже скрутними. Централізованого постачання продуктами не було, тож доводилось розсилати команди для збору харчів по навколишніх селах. Поліція не отримувала жодної платні – їм просто записували трудовні.

Основною проблемою німецької поліції в цей час стало розміщення величезної кількості військовополонених з Київського котла (передбачена нацистами кількість складала 350 тисяч осіб, тоді як реально потрапили в полон до 665 тис. вояків РСЧА). В самому місті було організовано чотири табори військовополонених: Дарницький, Сирецький, на вул. Керосинній (нині Шолуденка) і на Інститутській. Облаштуванням і, початково, охороною таборів займалися німці, а конвоювати червоноармійців в табори і на роботи в місті часто доводилось і працівникам УОП. Як і значна частина буковинців, не зайнятих в поліції, червоноармійці займалися розчисткою завалів на Хрещатику і в сусідніх районах, але перебували у жахливих побутових умовах, що включало як погане харчування, так і жорстокість охорони. Щоб дати полоненим-українцям якийсь вихід із становища, УОП 5 листопада 1941 р. провела набір добровольців у створюваний в цей час Окремий охоронний батальйон при УОП в таборі на Керосинній⁹. Для допомоги тим, хто лишився в таборах, в кінці жовтня організовано діяльність Українського Червоного Хреста і “Взаємодопомоги”, проведено акцію “Брати – братам” із збору пожертв на їх користь. Але вже 10 грудня 1941 р. діяльність цих організацій була заборонена окупантами¹⁰.

Тим часом, у грудні 1941 р. німецька шупо повністю перейняла контроль над УОП, яка остаточно втратила самостійний характер, і відтоді перебувала під безпосереднім керівництвом введених до її складу німецьких офіцерів¹¹. Для остаточного встановлення окупаційного режиму в Києві, в листопаді-грудні поліція безпеки (Sicherheitspolizei, зіпо) і СД, розташованих на Короленка, 33 (нині Володимирська), провели серію арештів представників ОУН і українських установ, в тому числі на початку лютого заарештовано і розстріляно в Бабиному Яру велику групу поліцаїв. Після “перехідної доби”, в Києві наставав “новий порядок”.

Наприкінці листопада 1941 р., в підпорядкування німецької охоронної поліції перейшов і перший із створених в Києві батальйонів шуцманшафту. До 20 грудня 1941 р. завершили формування частини, що складалась з трьох сотень (рот) по три чоти (взводи), загальною чисельністю близько 250 осіб. Основну масу особового складу становили члени розформованого нацистами Буковинського куреня, та 40 колишніх військовополонених з табору на Керосинній. За відсутністю єдиної

уніформи приналежність до нової військової частини позначалась тільки пов'язкою на лівому рукаві із написом “щуцман”. На озброєнні у щуцманів перебували радянські гвинтівки Мосіна, боєкомплект до яких видавався тільки на час перебування в караулі. Командиром батальйону був німецький офіцер, сотнями командували буковинці. В січні 1942 р. поліціям видали посвідчення і встановили заробітну платню (30 райхсмарок, тобто 300 окупаційних карбованців), почали видавати продовольчий пайок за нормою вермахту. Щуцмани отримали певні пільги: безкоштовний проїзд трамваєм, можливість винаймати квартиру за півціни (решту сплачувала міська управа), право безперешкодного пересування містом. Більшість вояків, перш за, все не кияни, жили в казармі на розі вулиць Інститутської і Німецької (Р. Люксембург, нині – Липська)¹².

Основним завданням батальйону була охорона від диверсій важливих об'єктів: заводів, фабрик, млинів тощо, а також музею Шевченка. Кілька разів спільно з німецькими частинами, щуцмани брали участь в облавах на євреїв і осіб без документів, після чого перших відправляли до єврейського відділення табору на Керосинній, а решту – здебільшого в управління праці (Arbeitsamt Kiev) на примусові роботи. Підозрілі люди і комуністи передавались в СД. Як свідчать архівні джерела, масових арештів єврейського населення батальйон не проводив, щуцмани здебільшого затримували тих, хто переховувався від німців, і не попав під їх “акції”. Не брали вони участі і в масових розстрілах в Бабиному Яру, здійснених Айнзатцкомандами СД, проте, за свідченням одного з колишніх щуцманів батальйону, кілька разів конвоювали туди колони євреїв з Керосинної¹³.

Крім того, окремим сотням батальйону довелося тричі виїжджати в Броварський і Бориспільський райони, де, за повідомленнями сільських старост, з'являлись партизани. Проте до значних боїв, чи навіть сутичок, тоді ще справа не доходила – партизанський рух в Україні на початку 1942 р. був ще занадто слабким¹⁴.

Наприкінці зими – навесні 1942 р. в Україні розпочалося створення окремих батальйонів шума, придатних вже не тільки для охоронних цілей, а й для активної контрпартизанської діяльності. Вже 28 лютого 1942 р. командування шупо запропонувало щуцманам київського батальйону при УОП підписати контракт на 2 роки служби в регулярній німецькій частині, пообіцявши утримання на рівні солдата німецького війська. З всього особового складу на таку пропозицію не погодились тільки 10 осіб, яких в той же день відправили до Дарницького концтабору¹⁵. Решта ж, згідно розпорядження командувача шупо Київської генеральної округи генерал-лейтенанта Шеєра, стали осно-

вою для формування двох батальйонів шуцманшафту – 114-го і 115-го, а пізніше – і 118-го. В районних центрах (гебітах) округи сформували 113, 116, 117, 119, 120 батальйони. Загальна чисельність воєнізованих частин поліції в Київській генеральній окрузі складала більше 6 тис. осіб. З них близько 1 тис. були німці, ще 200 – прибалтійські фольксдойче, решта – близько 5 тис. – українці¹⁶.

114-ий батальйон формувався в Києві з поліцаїв місцевої поліції, добровольців-військовополонених і мобілізованої на роботи молоді навесні 1942 р. Військовополонених набирали в київських таборах, а також в “українському” відділенні концтабору в м. Вустрау. Технологія відбору була простою. Серед наявних українців, чи тих, хто себе так назвав в надії вирватись з табору, відбирали фізично здорових, яким оголошували, що вони служитимуть у військовій частині, після чого питали, хто незгоден і хоче залишитись в таборі. Вибір був здебільшого однозначний. Мобілізовану молодь при медогляді в реєстраційному центрі на Великій Підвальній, поділяли на дві категорії (1-шу і 2-гу, відповідно – придатних і непридатних до військової служби). Тим, хто потрапив до першої категорії, “ненав’язливо” пропонували йти на службу в “німецьку армію”, і служити в Україні, або ж їхати на роботу в Німеччину. Тут також, зазвичай, обирали перше. В дану категорію часто потрапляли і відпущені з таборів військовополонені, зареєстровані на батьківщині як такі, що мали військову підготовку. Групи поліцаїв індивідуальної служби сюди направляли за якісь провини, для виправлення у важких умовах військової муштри (порівняно з роботою в рідному селі і проживанням в себе вдома). Казарми шуцманів 114-го батальйону знаходилися в будинку школи № 33 по вулиці Сакаганського, 36, а його німецький штаб займав будинок по вул. Короленка, 79. 115-ий батальйон, сформований на базі вищезгаданого батальйону при УОП, складався переважно з буковинців, разом з невеликою кількістю колишніх військовополонених. Його казарми знаходилися по вул. Левашовській, 7а.

Обидва батальйони отримали переважно литовські, а пізніше – німецькі однострої (останні – старі мундири шупо зеленого кольору – видані всім воякам батальйонів шума на початку 1943 р.). Знаків розрізнення шуцмани не носили, лише спочатку певний час практикувалось носіння білих пов’язок на лівому рукаві із особистим порядковим номером. Носіння національних відзнак практикувалось рідко, і безпосередньо залежало від ліберальності німецького командира. Звання надавались аналогічні німецьким в шупо (шуцман, вахмайстер, обервахмайстер, і так далі - до майстера, від лейтенанта – як у Вермахті, тільки з доданням приналежності, напр., “лейтенант охоронної поліції”). Па-

ралельно також називалась посада в батальйоні, часто в двох варіантах – німецькому (шупо) і українському (капрал – ройовий, фельдфебель – бунчужний, цугфюрер – чотовий, компаніфюрер – сотник, батальйонзфюрер – курінний). Від останнього залежала заробітна платня, встановлена наказом РФ СС від 29 травня 1942 р., що становила від 24 райхсмарок для шуцмана до 99 марок для курінного. Платня видавалась тричі на місяць (кожні 10 днів), в рахунок утримання входила також уніформа (один комплект на рік), і щоденні продуктові пайки. Одружені, на додачу до цього, отримували ще й гроші на утримання сім'ї в розмірі від 125% зарплатні для рядового (тобто, в сумі з зарплатнею – 54 райхсмарки), до 45% для курінного (в сумі 144 райхсмарки), а також продуктові картки. Існувала також схема пенсійного забезпечення шуцманів, що зазнали каліцтва на службі, і сімей загиблих¹⁷. Найцікавіше те, що дана система зазвичай чітко працювала, тому при визначенні мотивів служби українців в поліції дуже важливо враховувати матеріальні стимули.

Керівні кадри шуцбатальйону складали від 12 до 30 німців з шупо, жандармерії чи вермахту, які займали всі офіцерські посади до командира рою включно. Поряд з ними існували українські командири, які виконували роль заступників німецьких офіцерів, і мали вкрай обмежену владу над частиною. Це відображалось і в зарплатні – наприклад, український начальник штабу 118-го шуцбатальйону отримував 30 марок і виконував роль завгоспа, тоді як німецький – 200 марок, і планував операції¹⁸.

Шуцмани займалися в основному охороною важливих об'єктів, кількість яких зростала з введенням в дію нових підприємств і установ, вільні від караулу виконували господарчу роботу чи займались військовою підготовкою і муштрою. Іноді траплялись виїзди безпосередньо в зону дій партизанських загонів, здебільшого в супроводі німецьких підрозділів армії чи поліції, рідше – самотужки. Останнє часом не віщувало нічого доброго. Так, шуцмани 119-го батальйону, дислокованого в Кременчуці, при виїзді “на партизани” замість розшуку останніх, влаштували гулянку на все село, в яке прибули, після чого на наступний день були звідти вивезені німцями і більше в таких акціях не застосовувались. 115-ий і 118-ий батальйони, навпаки, в боях на Київщині довели високу надійність, після чого один за одним були направлені в зону найбільшої активності партизанів в Білорусь.

Остання подія відбулась за таких обставин. У квітні – червні 1942 р. німецькою владою було проведено додаткову “добровільну” мобілізацію молоді Київщини в батальйони шума. На основі отриманого контингенту поповнили до уставної чисельності 115-ий батальйон,

при чому з нього було виділено одну сотню як кадрову базу для створення 118-го батальйону. Після цього, 27 серпня 1942 р. 115-ий відправили в Мінськ, а його роль в Києві почала виконувати нова частина. Але напруженість ситуації в Білорусі змусила на початку 1943 р. відправити туди і 118-ий шуцбатальйон, залишивши Київ на вояків 114-го і міську поліцію.

Одночасно здійснювали набір поповнення до своїх рядів й інші силові установи Райху, присутні в місті. Особливу активність розгорнули тилові управління вермахту, які організували кілька шкіл для підготовки т. зв. гіва-манів (скор. від *Hilfswachmannschaft*, “допоміжна охорона”). Ці школи містились в старих казармах на Брест-Литовському шосе (тоді – Ровноверштрассе, зараз – проспект Перемоги), на Подолі, Святошині, Печерську, в Борисполі. Навчання тривало, зазвичай, лише кілька тижнів (максимум – місяць), після чого добровольців одягали в німецьку уніформу, озброювали німецькою зброєю, і в складі “українських компаній” (рот) надавали німецьким охоронним частинам (1–2 роти на батальйон), або комендатурам¹⁹. З агітаційною метою вербування в підрозділи гіва відбувались під гаслами створення “козацьких сотень” і “української добровольчої армії”, тому населення їх (“козаків”) чітко відрізняло від шуцманів (або “жандармів”) з батальйонів шума, і від звичайних поліцаїв. Серед двох останніх, до речі, теж не було великої єдності – “батальйонники” вважали себе солдатами, на відміну від “чорної поліції”, яку зневажливо називали “воронами” або “чорногузами” (через чорну уніформу в *Schuma-Einzeldienst*).

Підрозділи гіва, разом з частинами, до яких були придані, здебільшого охороняли табори військовополонених, мости, склади і т. ін. Відомі також випадки творення батальйонів гіва, які були не постійними частинами, а перехідним етапом перед їх переформуванням у більш боєздатні частини. В травні 1942 р. з випуску Печерської школи гіва сформували два українські охоронні батальйони № 17 і 18. Батальйони формувалися поспіхом, були слабо підготовані, бо добровольці встигли провчитись в школі лише тиждень. Більшість вояків становили юнаки, що не служили в армії (наймолодшим виповнилось 14 років), мобілізовані місцевими комендатурами по селах Київської області. В кінці травня обидві частини, які нараховували менш ніж по двісті чоловік кожна, були переведені в розпорядження керівника СС і поліції міста Сталіно. Там їх було перетворено на 157-ий і 158-ий батальйони шуцманшафту, і дислоковано в самому Сталіно (157-ий), і в Макіївці (158-ий)²⁰.

Аналогічні охоронні і робочі команди входили і в німецьку залізничну охорону (*Bahnshutz*). Зазвичай, такі формування були двох типів – у вигляді підрозділу цивільної поліції, і військова частина. В рам-

ках теми дослідження, нас цікавлять власне останні, тому звернемо увагу, наприклад, на 502-ий батальйон залізничної охорони, що ніс службу в Києві, Борисполі і Фастові. Батальйон початково був німецьким, але його роти поповнювалися групами добровольців – гіва-манів. Наприклад, у 6-ій роті поряд з 30 німцями служили 40 добровольців. Як і вищеописані вояки, волонтери перебували на утриманні на рівні своїх німецьких колег, і носили німецьку уніформу, тільки зі знаками розпізнавання Східних військ (Osttruppen): погони з червоною окантовкою і специфічний знак на грудях, замість вермахтівського орла, – свастика на фоні двох поздовжніх стрічок²¹.

Створювали місцеві формування і органи СД РКУ. На першому етапі окупації забезпечити “порядок” на окупованій території повинна була превентивна діяльність Айнзатцгруп СД (Einsatzgruppen, оперативні команди), які, за домовленістю з армією, повинні були очистити терен від “небезпечних елементів” та придушити партизанський рух в зародку. Дані групи формувались в травні 1941 р. з офіцерів різних управлінь СС. За встановленою Гімлером пропорцією, на 1000 членів айнзатцгрупи включалося 30-35 офіцерів СД, 40-50 працівників кріпо, 130 працівників орпо, 100 гестапівців і 350 солдатів підрозділу “Мертва голова” або військ СС. Решту складала 150 шоферів і механіків, кілька перекладачів, телеграфістів, радистів і клерків, 10-15 працівниць борделю, а також до 80 осіб місцевої допоміжної поліції²². Айнзатцгрупи поділялись на айнзатцкоманди, а ті, якщо потрібно, на зондеркоманди.

На території України діяли дві з чотирьох груп – С і D, чисельністю, відповідно, 750 і 600 осіб. Антипартизанської функції вони не виконали, натомість майже повністю зосередившись на винищенні мирного населення, передусім єврейського. Їх політичне значення виявилось прямо протилежним до задуманого – замість пацифікації регіону вони викликали у населення побоювання за власне життя і недовіру до нацистського режиму вже на першому етапі окупації.

Брали участь у діях Айнзатцгруп і підрозділи допоміжної поліції. Тільки набирались вони переважно не з місцевих жителів, а з військовополонених, і не мали жодного стосунку до української поліції РКУ. Так, наприклад, в розстрілах мирного населення в Бабиному Яру були задіяні три військовополонені, що входили до складу зондеркоманди 4а: Єгор Устінов, Никифор Юшков, Венедикт Баранов. Після ротації штату Айнзатцгруп в кінці 1941 р. всі вони були звільнені зі служби і залишилися в Києві. Вони працювали, відповідно, столяром, маляром, і тільки останній пішов в шума (в команду пожежної охорони)²³. У випадку використання місцевих частин для масових розстрілів, їм

відводилась роль зовнішньої охорони території. Знищення людей провадили безпосередньо есесівці.

В 1942 р. служби поліції безпеки і СД РКУ постали перед проблемою необхідності створення власних допоміжних формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони концтаборів і тюрем керівництво СД просило надати необхідні сили в орпо. Але навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини шума (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським батальйоном СД став створений у березні 1942 р. в Києві 23-ий шуцбатальйон поліції безпеки. Батальйон суттєво відрізнявся від інших частин шума приналежністю до СД. Набирався він також з мобілізованих на роботи юнаків 1-ої категорії, але передусім із німецьких, переважно жителів Полтавської області. Тому, попри формування в Києві, він був відомий як Полтавський батальйон. Чисельність частини була вищою за її подібні і становила 700 осіб. Батальйон був сформований у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 осіб). В кожній роті виділили “ударне відділення”, а також “зондерцуг” (спеціальний взвод) із фольксдойчів батальйонного підпорядкування.

Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями), і формувалось з офіцерів СС. Підпорядковувалась вона безпосередньо керівництву зіпо і СД на Короленка, 33. Зарплатня вояків була аналогічна іншим шума – 24 марки для рядового, але зростала майже вдвічі при участі в бойових операціях. Однострої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок УОП – вочевидь, щоб не виділялись з маси цивільної поліції. На озброєнні перебували трофейні радянські гвинтівки, автомати, ручні і станкові кулемети, легка артилерія і міномети.

Розміщувався батальйон по вулиці Мельникова, 48, тут же знаходилася і школа СД. Як свідчать радянські джерела, “в школі викладались загальновійськові предмети, вивчались всі види зброї і спеціальні предмети з розвідки, як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної Армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напрямку”²⁴. (Наперед зазначимо, що диверсійна підготовка шуцманам батальйону в подальшому так і не знадобилась). Крім військової підготовки, батальйон займався охороною концтаборів на Сирці і на Мишоловці, конвоюванням в’язнів, караульною службою, в тому числі і на Короленка, 33, проводив облави спільно з німецькою поліцією. Іноді виконував зовсім несподівані завдання – наприклад, охорона барж з хлібом, що пливли по Десні. З весни 1943 р. роти 23-го батальйону беруть активну участь у боротьбі з партизанським рухом на Київщині. У вере-

сні 1943 р. шуцмани евакуювали на Захід “свої” концтабори, а в жовтні через Рівне виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусі²⁵

В генеральній окрузі Київ на початок 1943 р. діяли сім шуцбатальйонів: 113-ий (Полтавщина), 114-ий (на формуванні в Києві), 116-ий (Біла Церква), 117-ий (Шпола), 119-ий (Кременчук), 120-ий і 121-ий (Полтавщина). В столиці базується тільки один 114-ий штрафний батальйон, до складу якого переводили за дрібні правопорушення поліцаїв індивідуальної служби. На 30 квітня 1943 р. він нараховував всього 235 осіб, озброєних гвинтівками і шістьма ручними кулеметами. Особовий склад займався караульною діяльністю та виїжджав на антипартизанські акції у навколишні райони.

В квітні-червні 1943 р. до міста командування стягнуло залишки розбитих партизанами на Полтавщині і Сумщині 113-го і 120-го батальйонів. Особовий склад передали до 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього, таким чином, з близько трьохсот осіб на початку року до кінця червня сягнула майже шестисот вояків²⁶. До Білої Церкви передислокували й 121-ий батальйон.

З наближенням фронту, у вересні відступив до Умані 119-ий, і в Кривий Ріг 117-ий батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецька влада здійснила спробу створення ще однієї частини шуми – т. зв. оперативного батальйону “Київ” (Einsatzbataillon Kiew), на основі переведеного 110-го шуцбатальйону з Житомира, і найнадійніших солдатів з інших частин шуми. Проте підрозділ не досяг статутної чисельності. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували у 116-му, 117-му і 119-му батальйонах, при переведенні до нової частини, втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах вермахту на Західному фронті.

В жовтні 1943 р., напередодні вступу до міста радянських військ, з Києва в тил виводиться останній в районі міста український 114-ий батальйон шуцманшафту. До нього долучили більше сотні працівників міської поліції, довівши чисельність частини до 400 вояків.

Подальша доля українських формувань Київської округи у збройних силах райху були доволі різними, але всі вони вписуються в рамки принципу “горе переможеним”. Як уже зазначалося, підрозділи гіва просто розбігались при підході ЧА, зокрема, солдати 17-го і 18-го батальйонів дезертирували ще при відступі зі Сталіно. 114-ий шуцбатальйон був оточений і розбитий радянськими військами неподалік Кам’янка-Подільського 24 березня 1944 р.²⁷. 116-ий батальйон у грудні 1943 р. був виведений в тил і розформований, особовий склад переданий у пожежні команди міст Дрезден і Бреслау. Подібна доля спіткала

залишки 119-го шуцбатальйону²⁸. 117-ий батальйон в червні 1944 р. передали до 3-ої танкової дивізії СС, в складі якої він брав участь в боях з ЧА в районі Варшави. В липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в робочі і пожежні команди Берліна й інших міст Німеччини²⁹.

Дещо по іншому завершили шлях 115-ий і 118-ий батальйони, які впродовж тривалого часу брали участь у боях з радянськими партизанами в Білорусі. В липні 1944 р. на їх основі сформували 2-ий батальйон 76-го полку 30-ої дивізії військ СС. Нацисти вирішили використати дивізію, сформовану з білоруських і українських частин, проти французьких партизанів і військ союзників. Однак 27 серпня 1944 р., по прибутті до Франції, шуцмани 115-го і 118-го батальйонів в повному складі переходять на бік повстанців Французької Внутрішньої Армії, а з підходом фронту – стають 2-им Українським батальйоном ім. Т.Г. Шевченка військ Вільної Франції (тут уже знаходився 1-ий Український батальйон ім. І. Богуна – колишній 102-ий шуцбатальйон)³⁰. Німецьке командування, боячись повстання всіх українських частин у Франції, роззбріло і направило в концтабір Дахау солдатів 23-го батальйону військ СС (колишній батальйон СД з Києва), який в той час перебував в м. Діжон. Проте Третій Райх був вже не в тій ситуації, щоб розкидатись підготовленими вояками. Тому батальйону видали німецьку зброю і в жовтні 1944 р. відправили на Східний фронт. Бойовий шлях цієї частини закінчився в складі 3-ої танкової дивізії СС “Мертва Голова” в Австрії, де вона вела бої з Червоною Армією до 8 травня 1945 р.³¹

Більшість шуцманів після війни потрапили, зрештою, до рук СМЕРШу і НКВС. Після недовгих допитів колишні поліцаї отримали терміни покарання від 10 до 25 років, декого розстріляли. Ті добровольці, які дезертирували ще в 1943 р., при мобілізації, здебільшого, потрапляли до штурмових батальйонів і полків (“штрафбатів”). Цікаво, що значна їх частина, як досвідченіші вояки, зуміла вижити, і навіть отримати бойові ордени за хоробрість в боях. Проте після війни їх чекала така ж доля, що і тих, хто служив в німецькій армії до кінця. Виняток з даної схеми становлять кількасот добровольців українських батальйонів армії де Голля, які, щоб уникнути репатріації, вступили до французького Іноземного легіону³².

Таким чином, у Києві в різний час діяло дев’ять українських шуцбатальйонів, батальйон СД і допоміжні підрозділи вермахту загальною чисельністю до 5 тисяч осіб. Офіційно – це добровольці, хоч реально процес формування таких частин представляв собою мобілізацію. Однак, це не враховувалось радянськими каральними органами при вирі-

шенні долі людей після війни. Попри те, що українці склали значну частку працівників окупаційної адміністрації, проте німецьке керівництво – як цивільне, так і військово – вживало всіх можливих заходів для позбавлення місцевих формувань будь-якого національного характеру і перетворення їх на маріонетку. Така система, що не давала добровольцям жодної мотивації до боротьби, крім матеріальної, спричиняла ненадійність і неефективність численних українських підрозділів, особливо задіяних на Західному фронті. Існування місцевих допоміжних частин було вимушеним кроком як для окупантів, що потребували живої сили для підтримання тилового забезпечення, так і для рекрутів, що хотіли вижити за екстремальних умов. Вихід із замкнутого кола полягав у необхідності прийняття кардинальних політичних рішень у справі співпраці з народами СРСР для досягнення спільних цілей, але він був неприпустимий для ідеологів нацистського Райху.

Примітки

¹ Сайер, Ги. Последний солдат Третьего Рейха. – М., 2002. – С. 51.

² Виняток становили розвідувальні і диверсійні формування, створені під патронатом німецької розвідки (ВВН, ДУН, ПУМА).

³ Цит. за виданням: Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми т. – Т. 3. – М., 1989. – С. 567.

⁴ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44. – N.Y.: St. Martin's Press, 2000, – S. 106-107.

⁵ Там само. – С. 29; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. – В 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1985. – С. 122.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 29.

⁷ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність 1918-1941-1944. – Чернівці, 1995. – С. 84.

⁸ Малаков Д.В. Київ. 1941 – 1943. Фотоальбом. – К., 2000. – С. 121.

⁹ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 8 зв., 36.

¹⁰ Малаков Д.В. Київ. 1941 – 1943. Фотоальбом. – С. 100.

¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 25-26.

¹² Там само. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 9-11, 23, 34, 36 зв.

¹³ Там само. – Арк. 19-21, 27-30.

¹⁴ Там само. – Арк. 21, 40.

¹⁵ Там само. – Арк. 12 зв., 44.

¹⁶ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002 – С. 69. Не враховано СД, пожежну охорону і Schuma-Einzeldienst – “Шуцманшафт індивідуальної служби”, як тепер називали цивільну місцеву поліцію, що не перебувала на казарменому становищі.

¹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – № по оп. 4. – Спр. 44. – Т. 1. – Арк. 78-91.

¹⁸ Там само. – Ф. 68. – Спр. 10. – Т. 2. – Арк. 99.

- ¹⁹ Там само. – Ф. 5. – Спр. 58418. – Арк. 18, 44, 90-91.
- ²⁰ Там само. – Спр. 51268. – Арк. 12-15, 33, 41.
- ²¹ Там само. – Спр. 64442. – Арк. 9-11 зв., 22-34.
- ²² Энциклопедия Третьего Рейха. – М., 1996. – С. 20.
- ²³ ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 108. – № по оп. 8. // Переписка бывшего 2 Управления МГБ УССР по объекту «Террор» за 1944 г. – Арк. 161.
- ²⁴ Там само. – Ф. 5. – Спр. 1737. – Арк. 171.
- ²⁵ Там само. – Спр. 19288. – Арк. 11-50.
- ²⁶ Там само. – Спр. 66728. – Арк. 227 (пакет з документами). З 120-го до 116-го батальйону було переведено тільки близько 100 солдатів і офіцерів, решта 140 осіб направлені під конвоєм до Німеччини, як ненадійні. (Там само. – Арк. 107 зв., 119).
- ²⁷ Там само. – Спр. 39578. – Т. 2. – Арк. 280-288.
- ²⁸ Там само. – Спр. 25523. – Арк. 43.
- ²⁹ Там само. – Спр. 51131. – Арк. 26-27, 47.
- ³⁰ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність... – С. 158.
- ³¹ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 19288. – Арк. 53, 71-72, 77.
- ³² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність... – С. 174-176.